

A KARANCS-VÖLGY FELHAGYOTT SZŐLŐINEK TÁJHASZNÁLAT-TÖRTÉNETE ÉS NÖVÉNYZETE

MALATINSZKY Ákos, NOVÁK Eszter

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Természetvédelmi és Tájgazdálkodási Tanszék
2100 Gödöllő, Páter K. u. 1., e-mail: malatinszky.akos@uni-mate.hu

Kulcsszavak: élőhely, szőlőhegy, természetesség, történeti térkép, védett növény

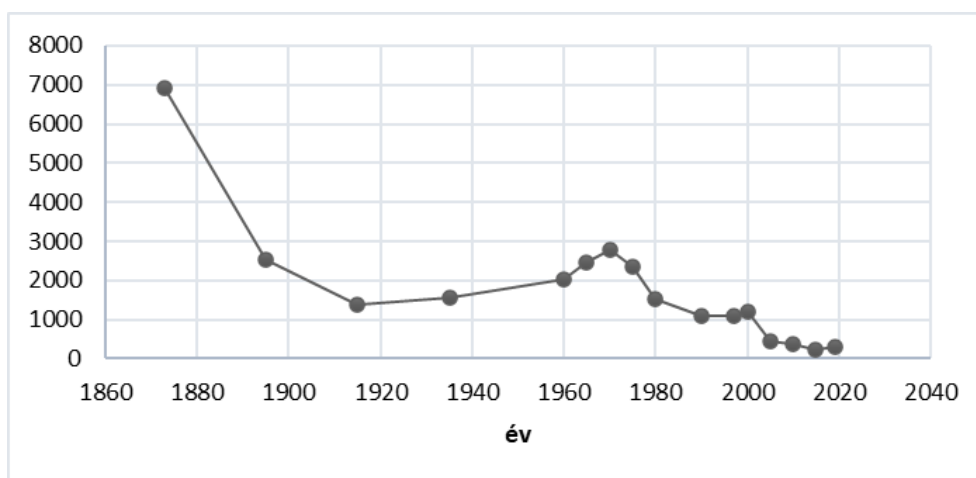
Összefoglalás: A felhagyott szőlők botanikai értékeire, és ezek megjelenésének, élőhelyi viszonyainak tájhasználat-történeti összefüggéseire a közelmúltban több kutatás is ráirányította a figyelmet. Nógrád megye legészakibb részén, a délibb területekkel ellentétben, még nem készült ilyen felmérés. Célunk Karancsberény és Karancslapujtó egykori szőlőinek felkutatása, tájhasználat-történetük áttekintése, a védett és ritka növényfajok feltérképezése, a szőlők helyén átalakulóban lévő élőhelyek állapotának felmérése volt. A két település összesen 8 felhagyott szőlőterületét 2019–2020. vegetációs időszakában havi rendszerességgel bejártuk, feljegyezve az edényes növényfajokat, a védett fajok egyedszámát, emellett térképi, statisztikai és irodalmi források, valamint személyes adatközlők segítségével feltártuk a tájhasználat-történet fő motívumait. A felhagyás óta végbement szukcessziós folyamatok napjainkra természetvédelmi szempontból kedvező fajkészletű élőhelyeket eredményeztek. Az edényes növényfajok Simon-féle természetvédelmi érték kategóriái alapján a természetes viszonyokra utaló fajok aránya egy kivétellel minden területen meghaladja a degradációra utalókat. Néhány tövet leszámítva nem találtunk aggodalomra okot adó mennyiségben özönfajokat. Kiemelendő hét védett (*Adonis vernalis*, *Centaurea sadleriana*, *Dianthus deltoides*, *Linum hirsutum*, *L. tenuifolium*, *Ornithogalum brevistylum*, *Scabiosa canescens*) és további két ritka (*Chamaecytisus virescens*, *Thymelaea passerina*) növényfaj előfordulása. A területek jelenlegi kezelése (legeltetés, egy helyen kaszálás) segíti értékeik megőrzését, azonban több parcella kezelés hiányában erősen cserjésedik, ami a ritka fajok eltűnéséhez vezethet.

Bevezetés

Évszázados távlatokban Nógrád megyében nem volt akkora jelentősége a szőlőtermesztésnek, mint a nagy történelmi borvidékeinken, de a táj képéhez itt is hozzátartoztak a szőlővel beültetett domboldalak. A tatár és török dúlás idején sok szőlőt felhagytak és ezek a területek 150 év alatt teljesen beerdősültek. A 18. században jelentősen megnőtt a szántóföldi gazdálkodás és ekkor a szőlő-, dohány- és gyümölcsstermesztés is új erőre kapott. Penc, Kozárd és Szanda környékét is jó bortermő körzetként tartották számon. A filoxéra pusztítását jól szemlélteti, hogy míg 1888-ban 12802 kataszteri hold területen műveltek szőlőt, 1899-re ez 132 kat. holdra esett vissza. Azt a folyamatot, hogy miként változott át egy határozottan mezőgazdasági jellegű vidék ipari vidékké, legjobban talán Nógrád megyében lehet megfigyelni. Az 1950-es évek megpecsételték a mezőgazdaság és azon belül a szőlőtermelés sorsát: az addig gazdálkodó parasztemberek kényszerűségből az iparban helyezkedtek el. Az 1950-es és 1960-as években végrehajtott szőlőrekonstrukciók növelték ugyan a szőlőterületeket, de ezek már nagyüzemi

fajtasorok voltak, amelyeket nem hagyományosan műveltek, hanem a gépeké lett a főszerep, ami miatt a meredek oldalak művelését felhagyták (Mravcsik et al. 2009).

Nógrád megye szőlőművelésű területeinek változásait az 1. ábra szemlélteti 1873-tól napjainkig. A grafikon első adata még a filoxéravész előtti év, majd jól látható a zuhanás: csak 1915. után kezd magához térni az ágazat. Nagyon lassan újratelepítik a szőlőket, de a 19. század végi termőterületeket már meg sem tudják közelíteni. A lassú emelkedést az 1970-es évektől újra csökkenés követi. Napjainkban (2019-ben) Nógrád megyében 305 ha a művelt szőlők által lefedett terület, mely 4,4%-a az 1873-ban termő szőlővidéknek; a megye mezőgazdaságilag hasznosított területének kevesebb, mint fél százalékán folyik szőlőtermesztés.

1. ábra Nógrád megye szőlőterületeinek változása 1873-tól. Forrás: Mravcsik et al. 2009 és <http2>

Figure 1. The area of vineyards in Nógrád County, Hungary since 1873.

Sources: Mravcsik et al. 2009, <http2>

Ahogy egyre inkább gazdaságtalanná vált e nagy élőmunka erőt kívánó ágazat, a szőlőket fokozatosan felhagyták (vagy a filoxéra vész után nem telepítették újra), ami másodlagos, napjainkra természetközeli állapotú gyepi élőhelyek kialakulásához, majd néhol cserjésedéshez vezetett. Az egykori szőlőparcellák egy részén ma már újra cseres-tölgyes erdőt találunk, vagy fenyővel telepítették be, de akadnak jószámmal olyan területek is, ahol a parlagosodás folyamata zajlik. Természetvédelmi szempontból érdekesek lehetnek a természet ezen új területfoglalásai, hiszen a bolygatástól távol eső, magukra hagyott szőlők helyén értékes növénytaxonok bukkanhatnak fel. A szukcessziós folyamatok eredményeként természetközeli állapotú élőhelyek alakulhatnak ki. E potenciálisan értékes területek felkutatása, állapotfelmérése fontos, hiszen természetvédelmi jelentőségük függvényében tervezhető jövőbeni sorsuk: védelmük, hasznosításuk, kezelésük.

Nógrád megye északi részén, a Karancs hegy lábánál, Karancslapujtó és Karancsberény egykori nagy kiterjedésű erdőinek helyén évszázadokkal ezelőtt mezőgazdasági kultúrákat telepítettek. A szántóföldi művelésre meredeksége okán nem alkalmas domboldalak egy része leginkább a szőlőtermesztés igényeinek felelt meg. Az idősebb, most 80 év körüli generáció tagjai emlékeznek még bizonyos sokat

emlegetett szőlőkre a két falu határában, sőt némelyikük egészen pontos behatárolásokat tudott adni ezek helyét illetően. Mivel a botanikai változások a táj- és tájhasználat-történeti változásokkal szoros kapcsolatban vannak, célunk az volt, hogy feltárjuk: hol műveltek szőlőt az elérhető források alapján bármikor az elmúlt két és fél évszázad során a két falu határában, mik a felhagyás fő okai, milyen ritka növényfajok találtak életteret az egykori parcellákon, és milyen tényezők veszélyeztetik helyzetüket jelenleg és a közeljövőben.

Anyag és módszer

Természetföldrajzi adottságok

A Karancs hegy a maga 729 méteres tengerszint feletti magasságával méltán érdemelte ki a Palóc Olümposz nevet, hiszen a környező völgyekkel szabdaltságból markánsan emelkedik ki. A hegy földtörténeti kialakulása szerint a Cserháthoz tartozik, noha a Medves vidékkel együtt emlegetik (lásd pl. Karancs–Medves Tájvédelmi Körzet). A lábának keleti lefutása alatt kanyargó Tarján-patak völgye határvonalat képez, elválasztva egymástól a Karancsot és a tőle eltérő földtani múltú Medvest. A vizsgált terület az új tájbeosztás szerint az Északi-középhegység középtáj Cserhát-vidék kistájcsoportjának Karancs-vidék kistája (Csorba et al. 2018), amely két nagyobb területi egységből áll: a keleti oldalán É–D-i vonulatú vulkáni tömbből, mely maga a Karancs hegy, valamint a tőle ÉNY-ra fekvő, három folyóvíz (Dobroda-patak, Ipoly, Fülel-patak) közötti közepes magasságú dombvidék hazánk területére eső részeiből. Tengerszint feletti magassága 184–729 méter, az átlagos relatív relief 140 m/km². A dombvidék erősen denudálódott, átlagmagassága 300 m, É–D-i vonulatú völgyközi háta alkotják, lejtése D-i, DNY-i, nagymértékben jellemző az erózióveszély.

A Karancs középső-miocénbeli andezit lakkolitja a tőle nyugatra, a tárgyalt területen a felszínen lévő, felső-oligocén homokkőre, márgára települt, illetve ezek közé ékelődött. Éghajlata mérsékelten száraz és mérsékelten hűvös: a napfényes órák száma 1860 körüli évente, az évi középhőmérséklet 8,8–9 °C (a Karancs tetőn 8 °C alatt marad). Az éves csapadékmennyiség 600–630 mm, melyből 350–380 mm a vegetációs időszakban hull. A környezetéhez viszonyítva jó vízellátású terület a Dobroda felső vízgyűjtő területéhez tartozik. A patakon a vízhozam nagy ingadozást mutat a hegység csapadékkiváltó szerepe és a kevésbé áteresztő, lejtős felszín hatására. A térség uralkodó talajtípusa az agyagbemosódásos barna erdőtalaj és annak erodált változatai. Agyagos vályog fizikai féleségű, mely nem kedvez a vízgazdálkodásának. A vidéken gyakran feltűnő, gyeppel nélküli, borókás kopárok a slír alapkőzet földes kopár talajának jellegzetes foltjai. A dombvidék alacsonyabban fekvő felszínein barnaföldeket találunk (Dövényi 2010).

A Karancs-vidék legkiterjedtebb erdőtársulása a cseres-tölgyes. Északi kitettségű részekén és a völgyekben gyertyános-tölgyeseket és szubmontán bükkösöket találunk, savanyú talajokon mészkérülő bükkösökkel és tölgyesekkel. A mozgó kőfolyásokon törmelékletjtő-erdők, míg a vízfolyások mentén égerligetek alakultak ki. Az elmúlt időszak intenzív antropológiai behatásai a kőbányászat mellett a legeltetés,

makkoltatás voltak. Gyakoriak a másodlagos homoki gyepek és a másodlagos borókás legelők is. Tájidegen fajokból telepített erdők is jelen vannak (Vojtkó 2010). Növényföldrajzilag a Pannóniai flóratartomány (*Pannonicum*) Északi-középhegység flóraidékének (*Matricum*) Nógrádi flórajárásához (*Neogradense*) tartozik.

Vizsgálati módszerek

Vizsgálatainkat Karancsberény és Karancslapujtó települések közigazgatási határában végeztük. A tájtörténeti kutatás alappilléreit jelentették a levéltárból, könyvtárból, statisztikai hivataltól, nemzeti park igazgatóságától (illetve tájegységtől), önkormányzatoktól, internetről beszerezhető anyagok, köztük térképek (katonai felmérések, kataszteri, topográfiai), műholdfelvételek, adatösszeírások, monográfiák, korabeli jelentések, statisztikai adatok. Nagy segítségünkre voltak a helyi lakosok, azok az idősödő falubeliek, akik visszaemlékezésükkel segítettek megtalálni a falvak határában egykor meghúzódó szőlőhegyeket, kiegészítve és pontosítva a történeti térképeket. Történeteik, leírásaik nyomán a területet bejárva szinte megelevenedtek az egykori birtokok. E források szintetizálásával jelöltük ki Karancsberény és Karancslapujtó közigazgatási határának egykori szőlőit, amelyeken ezt követően részletes vizsgálatokat kezdtünk meg. A vizsgált területek egyike sem áll természetvédelmi oltalom alatt. A felméréshez mintát biztosítottak Dedák és Sulyán (2013), illetve Malatinszky és Mravcsik (2013) publikációi: ők szintén Nógrád felhagyott szőlőit kutatták, a megye más-más részein. Mintaként szolgált továbbá Számel (2022) dolgozata.

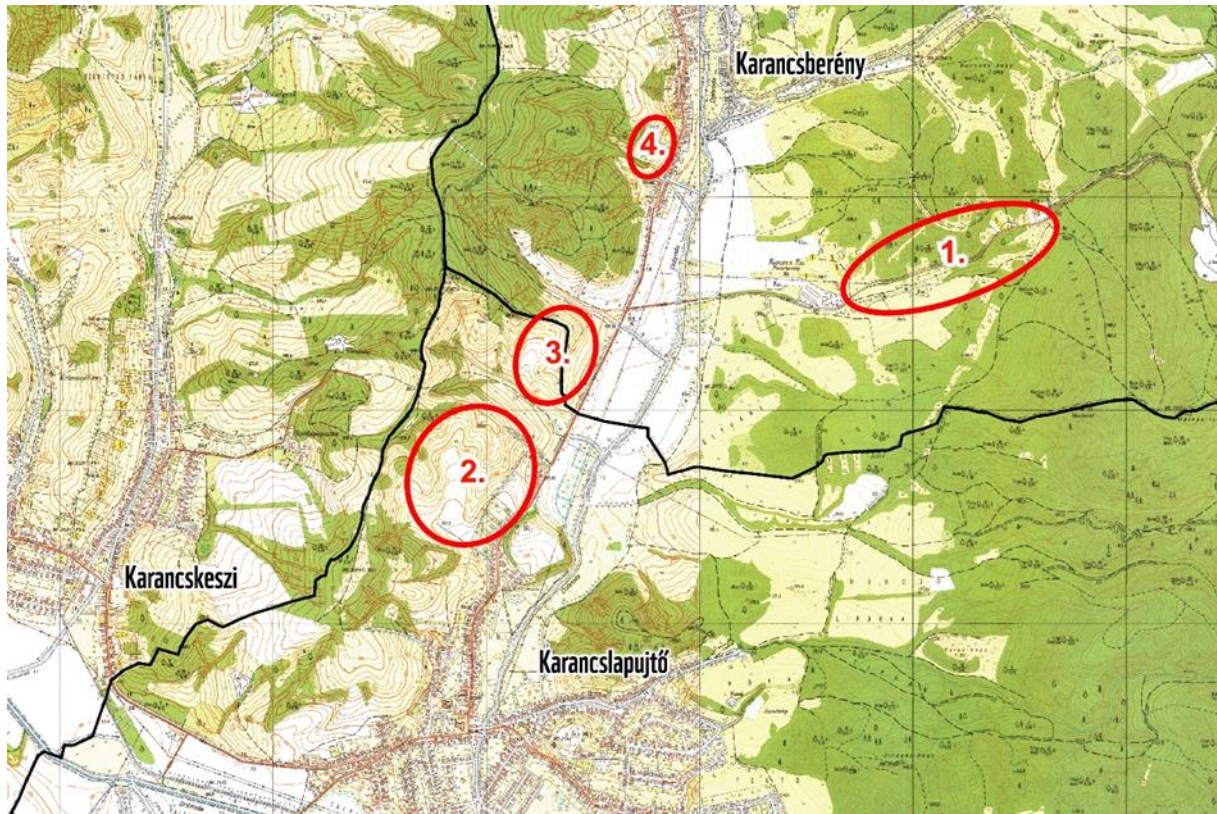
A terepi vizsgálatokat 2019 augusztusától 2020 augusztusáig rendszeresen végeztük, a kiválasztott területeket havi szinten bejárva a vegetációs időszakban. A térképek és a helybeli lakosok elmondása alapján meghatározott egykori szőlőterületeket négy fő egységre különítettük el, és ezeken belül a domb/hegy/orom nevét használtuk az egyes területek azonosítására (1. táblázat, 2. ábra). A terepi adatrögzítést GPS jeleket biztosító telefon biztosította. A növényfajok megnevezésekor Király (2009) munkáját követjük. A florisztikai adatokat a fellelt ritka, illetve védett növényfajok esetében összevetettük Magyarország Flóratérképezési Adatbázisának (Bartha et al. 2015) online verziójával (<http1>). A vizsgálati terület a Közép-európai Flóratérképezési Rácsháló 7884.1 és 7884.2 hálószeleiben helyezkedik el.

1. táblázat A vizsgált mintaterületek

Table 1. The study areas

Sorszám a 2. ábrán	Település	Dűlőnév	Terület (ha)	KEF kvadrát száma
1.	Karancsberény	Ördög-orom és Kerek-domb (5 alrészlet)	9,36	7884.2
2.	Karancslapujtó	Öreg-hegy	21,1	7884.1
3.	Karancslapujtó	Nyíresberek-puszta (Kalasza)	7,53	7884.1
4.	Karancsberény	belterület, zártkert	1,62	7884.1

A fajlisták révén a Simon-féle természetvédelmi érték kategóriák alapján értékeltük a vizsgált területeket. A természetes/természetközeli állapotra jellemző, és a degradált körülményeket indikáló fajok aránya jól jellemzi az adott hely természetességi állapotát, ezért a cikkünkben összevontan ábrázoljuk a természetességet, illetve a degradációt jelző csoportokat (Simon 2000). Nem végeztünk cönológiai felvételezést, az értékelést a fajok prezenciája alapján készítettük. Az élőhelytípusok meghatározását és állapotuk Németh–Seregélyes-féle természetesség szerinti jellemzését Bölöni és munkatársai (2011) alapján végeztük.

2. ábra A vizsgált területek elhelyezkedése. Forrás: M.N.Térk.Int.,1969

Figure 2. The study areas around Karancsberény and Karancslapujtő villages, Hungary.

Source: National Map Institute, 1969

A mintaterületek rövid bemutatása

1. Karancsberény, Ördög-orom és Kerek-domb: A Karancslapujtőt Karancsberénnel összekötő műútról leágazó, az egykori kőbányához vezető mellékút a tsz-időkbeli Pacsirta-major tehenészete mellett halad el. Ennek szomszédságában kezdődik az általunk lehatárolt egykori szőlőhegy délnyugati sarka, az Ördög-orom, és az úttal párhuzamosan fut kb. 1 km hosszan. A merdek oldal végig déli fekvésű, kitétsége kedvező volt a szőlőnek, de meredeksége miatt nehezen volt művelhető. A dombtetőt a szőlők felhagyása után a helyi termelősövetkezet fenyővel telepítette be. Öt folt volt érdemes alapos vizsgálatra, mert ezeken maradtak fenn fátlan részek a jelenleg is zajló cserjésedés ellenére, lehetőséget adva másodlagosan kialakult, gyepes élőhelyek megfigyelésére.

2. Karancslapujtó, Öreg-hegy: Karancslapujtó északi részének házai felett magasodó, egy völgyet U-alakban övező vonulat.

3. Karancslapujtó, Nyíresberek-puszta (Kalasza): A Karancslapujtót Karancsberénnyel összekötő út mellett, az úttal párhuzamosan, nagyjából D–É irányban húzódó terület, lejtése NY-K-i.

4. Karancsberény, zártkert: A többi területtől kissé távolabb, Karancsberény belterületére eső folt.

Eredmények és értékelésük

Az egykori szőlőhegyek a Karancs környékén jellemzően szórtan helyezkedtek el, hiszen a táj nagyfokú tagoltsága a szőlőtelepítés lehetőségeit nagyban korlátozta. Már a legkorábbi irodalmak is hangsúlyozzák, hogy a környéken nincsenek ideális területek szőlő telepítésére. Az egyéb mezőgazdasági művelésre alkalmatlan, meredek, déli, délnyugati fekvésű domboldalok egy részét ugyan beültették tőkékkel, de a Karancs hegységéből lezúduló, olykor áradásszerű vizek jórészt elmosták a talaj termőrétegét. A 18–19. századi összeírások alapján tudjuk, hogy a környék rétjei és legelői voltak leginkább hasznosíthatók a mezőgazdaság számára, s ez a mai napig így van. A termelőségvetkezeti időkben ugyan megművelték az arra alkalmas adottságú területeket, a domboldalokon ribizli ültetvényekkel próbálkoztak, és nem maradhatott ki a szőlők újratelepítése sem néhány egykori birtokrészen, de ezeket rövid időn belül (legkésőbb a tsz-ek felszámolásával) újra felhagyták.

A két falura vonatkozó legkorábbi adat 1715-ből való, mely alapján egyik településnek sem voltak nyilvántartott szőlői (Schneider 1973). A 18. század végén Lapujtón a helyzet nem változott a század első évtizedeihez képest, Berényben azonban már voltak utalások bortermelésre: „Berényinek évente 1–2 alkalommal bort visznek Karancsberényből a Nyitra megyei Bodokba” (Schneider 1971). 1828-ban Berényben már nem említenek szőlőt, Lapujtónek viszont 6,2 pozsonyi mérő (nagyjából 1,3 ha) szőlője volt (Shvoy 2006). Az 1874–75-ös évek adatait tekintve Berénynek 87 hold (50 ha), Lapujtónek 104 hold (60 ha) szőlőjét művelték (Kiss et al. 2007).

Az Első Katonai Felmérés térképein még nem jeleznek szőlőket a vizsgált két településen. A legkorábbi térképi adatokat az ebben a szelvényben (XXXV/44) 1854-ben készült Második Katonai Felmérés szolgáltatja: az 1. és a 2. sz. mintaterületünkön szőlőt jeleznek, és az 1867-es kataszteri térképeken is részletesen megmutatkoznak a szőlőparcellák, majd az itt 1882–1883-ban készült Harmadik Katonai Felmérésen is. A 3. sz. mintaterületen később indult meg a szőlőtermesztés; az 1941-es Katonai Felmérés szerint már szőlőművelés folyt itt, és az 1969-es topográfiai térkép is ugyanezt mutatja. A helyiek elmondása alapján ez volt a jellemző állapot az 1980-as évek végéig.

Tájtörténeti kutatásaink során a 4. sz. területről nem találtunk régebbi szőlős múlt utaló információkat. Ez a terület Karancsberény belterületén helyezkedik el, a fő utca néhány házának végében, azok kertjére merőlegesen fut (2. ábra). Jelenleg is telek, kert. Ide a termelőségvetkezeti időkben került szőlő, amit a felszámolással együtt fel is

hagytak. Ez a magyarázata annak, miért nem szerepel szőlőként a korai térképeken.

Összességében elmondható, hogy a kijelölt helyek nagy területeit elfoglaló szőlők a filoxéra-járvány után már csak részben tudtak újraéledni. A leírások és a térképek is arról tanúskodnak, hogy a 20. század elejétől csak kisebb parcellákra került vissza a szőlő. Jelenleg nincs szőlőparcella egyik falu határában sem, csak a kiskertekben találunk kisebb-nagyobb lugasokat.

1. számú terület: Karancsberény, Ördög-orom és Kerek-domb

Kerek-domb I.

Ez a fátlan rész az egész egység lakott területektől legtávolabbi szelvénye. A valamikori szőlősbirtokra utaló látványos jelek, így a csőszkunyhó maradványai az északi oldalon még jelen vannak csakúgy, mint a teljes 1. sz. terület északi hegygerincén. Bár ott csak a földbe vájt mélyedések jelzik az egykori kunyhók helyét, itt még áll a rozoga, korhadásnak indult faszerkezet. Az út melletti akácok lombjaiba felkapaszkodtak a megmaradt szőlők elvadult indái. A fátlan folt tulajdonosa egy karancsberényi gazdálkodó, aki rendszeresen kaszálja. 2020. április elején 50 tő tavaszi hérics (*Adonis vernalis*) jegyeztünk fel. A fajnak ebből a KEF kvadrátból nincs adata, legközelebb a 7884.4 kvadrátból ismert (http1). Dornyai viszont a Karancs Cebra völgyének torkánál jelzi nagy számban (Csiky 2004).

A területen nagyobb a természetességre utaló fajok aránya, mint a degradációt jelzőké. Ennek ellenére a Németh–Seregélyes-féle természetességi skálán a 3-as kategóriába sorolható (Bölöni et al. 2011), közepesen regenerálódott állapotú, jellegtelen száraz/félszáraz gyep (ÁNÉR2011: OC). Veszélyeztető tényező az északi irányból egyre dél felé húzódó fehér akác (*Robinia pseudoacacia*) és a közönséges fagyal (*Ligustrum vulgare*), amelynek déli határa a tavaszi hérics (*Adonis vernalis*) állományától mindössze néhány méterre húzódik. Az élőhely állapotmegóvása érdekében javasolt a kaszálás rendszerességének ritkítása, az északi vonal cserjéinek, akácainak visszaszorítása.

Kerek-domb II.

Fajkészlete az előző foltéhoz hasonló, de nincs kaszálva, legeltetve, emiatt cserjésedésnek indult, minden irányból (az utat kivéve) a sűrűbb cserjés, akácossá záródik. A fehér akác (*Robinia pseudoacacia*) mellett veszélyeztető tényező a közönséges fagyal (*Ligustrum vulgare*), a gyepűrózsa (*Rosa canina*) és gyorsan terjed az egybibés galagonya (*Crataegus monogina*) is. A tavaszi hérics (*Adonis vernalis*) 10 tőnyi állománya mellett 15 tő árlevelű lent (*Linum tenuifolium*) is feljegyeztünk. Ez utóbbi fajt ugyan nem erről a területről, de a 7884.2 KEF kvadrát más pontjáról közölték Csiky és munkatársai (1999).

A fajok természetességi mutatóját tekintve a kísérőfajok kiemelkedő száma jellemzi, a zavarástűrők aránya fele a kísérőfajokénak. A természetességre utaló fajok aránya nagyobb, mint a degradációt jelzőké. Köves talajú lejtősztyep (ÁNÉR2011: H3a) élőhely, 3-as természetességi kategóriájú. Javasolt a rendszeres cserjeirtás és a behúzódó akácok (*Robinia pseudoacacia*) visszaszorítása a szakszerű tisztító kaszálás

mellett a védett taxonok fennmaradása és a gyep állapotromlásának megakadályozása érdekében.

Kerek-domb III.

Az előzőhöz hasonló kitettségű, nagyságú és adottságú folt, attól légvonalban kb. 200 méterre. Erdősödésének kezdetét jelzi egy csertölgy (*Quercus cerris*) csemete és egy fiatal vadkörte (*Pyrus pyraeaster*), emellett a kökény (*Prunus spinosa*) és a közönséges fagyal (*Ligustrum vulgare*) térhódítása is megfigyelhető. Aggasztó az ürömlevelű parlagfű (*Ambrosia artemisiifolia*) jelenléte is. A 2020. tavaszi bejárásán 15 tő tavaszi héricset (*Adonis vernalis*) jegyeztünk fel.

A 4. sz. karancsberényi zártkerti vizsgált terület mellett itt a leginkább kiegyenlített a természetvédelmi érték szerinti besorolás alapján a természetességre, illetve a degradációra utaló fajok aránya. Köves talajú lejtőszyep (ÁNÉR2011: H3a), 3-as természetességi értékű, közepesen regenerálódott állapotú. A terület természetességi mutatóit javítandó beavatkozások első feladata az ürömlevelű parlagfű (*Ambrosia artemisiifolia*), a fagyal (*Ligustrum vulgare*) és a kökény (*Prunus spinosa*) visszaszorítása, a felnyílt erdőrésszel természetvédelmi célú kaszálása.

Kerek-domb IV.

Az 1. számú terület legnagyobb, kezeléstől mentes része, mely jelenleg még hosszan benyúlik észak–déli irányban a fenyvesbe. Déli, enyhébb lejtésű részét egy jóval meredekebb, a környező fenyves vonulatát követő, nehezen járható északi rész váltja fel. Az előforduló edényes növényfajok nagyobb része természetközeli állapotra utal. Az előző területekhez hasonlóan ez is köves talajú lejtőszyep (ÁNÉR2011: H3a) és a 3-as természetességi kategóriába sorolható. A fás szárúak és a kanadai aranyvessző (*Solidago canadensis*) visszaszorítása szükséges az árlevelű len (*Linum tenuifolium*) 9 tövének megóvása érdekében.

Ördög-orum

Az egykori szőlőhegy nyugati orra. A többi területhez képest és a kiterjedését tekintve is nagy a növénytaxonok száma. Jelentős tőszámmal képviselteti magát a pusztai csenkesz (*Festuca rupicola*), mezei zsálya (*Salvia pratensis*), ligeti zsálya (*S. nemorosa*), olasz harangvirág (*Campanula bononiensis*), kunkorgó árvalányhaj (*Stipa capillata*), sarlós gamandor (*Teucrium chamaedrys*), szurokfű (*Origanum vulgare*), töviskés imola (*Centaurea spinulosa*), közönséges spárga (*Asparagus officinalis*), zászlós csüdfű (*Astragalus onobrychis*). Cserjék közül kökény (*Prunus spinosa*), közönséges fagyal (*Ligustrum vulgare*) és közönséges boróka (*Juniperus communis*) igyekszik területet hódítani. A fatermetűeket néhány fiatal vadkörte (*Pyrus pyraeaster*) képviseli. Árlevelű len (*Linum tenuifolium*) 86 töves és borzas len (*L. hirsutum*) 16 töves állományát találtuk. Az *Astragalus onobrychis*-t (miként a *Linum tenuifolium*-ot is, mint korábban említettük) Csiky és munkatársai (1999) jelzik ugyanezen KEF kvadrát más pontjáról, míg a *Linum hirsutum*-ot az országos flóratérképezési program során gyűjtött adatként közölte (http1). A *Thymalaea passerina* esetében azonban nem volt korábbi adat ebből a

kvadrátból; legközelebb Malatinszky és munkatársai (2014) közölték Etes mellől (7884.3).

Bár a foltokban jelen lévő, néhol már sűrűbben záródó cserjést látva aggasztónak tűnik az élőhely sorsa, ez a folt tudott leginkább regenerálódni a szőlők felhagyását követően. A természetes állapotokra utaló fajok aránya több mint kétszerese a degradációra utalókének. Köves talajú lejtősztyep (ÁNÉR2011: H3a), természetessége 4-es. Fenntartása, állapotának egyensúlyban tartása a korábbiakban leírt módokon lehet eredményes.

2. számú terület: Karancslapujtó, Öreg-hegy

A korábbi szőlőhegy jelentős területét foglalja el mára akácos, az akác (*Robinia pseudoacacia*) egyedei már megtalálhatók a kijelölt folt délkeleti határvonalán belül csakúgy, mint a selyemkóró (*Asclepias syriaca*), a kanadai aranyvessző és a parlagfű. A dombok gerince D–É és D–ÉNY irányú, a középen kihagyott, nagyjából téglalap alakú völgy a térképek tanúsága szerint sosem volt szőlős. Jelenleg villanykarámmal elkerített szarvasmarha-legelő, a völgyben lucernással. A természeteshez közeli állapot részben a rendszeres legeltetésnek, másrészt a viszonylag korai felhagyásnak köszönhető: a térképi és egyéb információk alapján komolyabb kiterjedésű szőlős csak a filoxéra járványt megelőző időkben, a 19. század végéig volt itt, ezt követően csak 1-2 kis parcellán. Noha Bocsárlapujtónek (a korábbi Karancslapujtónek) az egyetlen, hagyományos értelemben vett szőlője ez az egy terület volt, az 1900-as évek eleji visszatelepítésekkel már csak részben került ide szőlő. Visszaigazolja a természetes folyamatok térnyerését az is, hogy a degradációra utaló fajok aránya az összes vizsgált terület közül itt a legalacsonyabb.

Unikális érték a szürkés ördög szem (*Scabiosa canescens*), aminek mintegy 850 töves állományát találtuk egy a térképek tanúsága szerint korábban sem legeltetett vagy kaszált részen. A szürkés ördög szem nem volt ismert korábban sem ebből a kvadrátból, sem a környezőkből. Legközelebbi adata a 7984.1-ből van, Sóshartyán mellől (Csiky et al. 1999) valamint Bárna, Mátraszele területéről (Csiky 2004). A zöldellő törpezanótnak (*Chamaecytisus virescens*) eddig nem volt adata a Karancs, a Medves, az Északi- és a Központi-Cserhát területén; legközelebb a Cserhát legdélibb pontjáról (Bér, 8183.1, Schmotzer A. ined. [http1](http://)), az Ózdi-dombvidékről (Domaháza, 7886.1, Beránek 2008) és Fülekről (Csiky 2004) ismert. A *Thymelaea passerina* szintén új erre a kvadrátra.

A felhagyás utáni, kedvezőnek tartott változásokra utaló taxonok aránya háromszoros a gyomokkal és zavarástűrő fajokkal szemben. Élőhelyi besorolás tekintetében ez a terület sem tér el az előzőktől: a köves talajú lejtősztyepek (ÁNÉR2011: H3a) 4-es természetességű jellemzőit mutatja. Az élőhely mostanáig tartó szukcessziója kedvező folyamatokról árulkodik, de fontos feladat megfékezni az említett özönnövények térhódítását. A legeltetés, kaszálás nem élőhelyvédelmi célból folyik, de mindenképpen jó irány a természetesség felé igyekvő élőhelyet tekintve. A lucernás É–ÉNY-i határán emelkedő meredekebb domb túllegeltetettnek bizonyult, állapota igen leromlott a taposás miatt, de a többi részen megfelel a természetvédelem szempontjainak a legeltetéssel való fenntartás.

3. számú terület: Karancslapujtó, Nyíresberek-puszta (Kalasza)

Szőlőst itt először az 1941-es Katonai Felmérés jelez, majd az 1969-es topográfiai térképen is megtalálhatók a parcellák. A falubeliek emlékei szerint az 1960–1985. közötti években foglalkoztak itt szőlővel. A domboldal északi végén sűrűbben, máshol elszórtan maradtak meg szőlőtövek. A domb alsó felét szántják, 2020-ban lucernát telepítettek (itt korábban sem volt szőlő). Az egykor szőlős részeken ma szarvasmarhával legeltetnek, illetve kaszálnak.

Állományalkotóként a lappangó sás (*Carex humilis*) viszonylag nagy állománya, pusztai csenkesz (*Festuca rupicola*) és a tollas szálkaperje (*Brachypodium pinnatum*) érdemel említést. Sajnos megjelent a domboldalon a selyemkóró (*Asclepias syriaca*), melynek visszaszorítása még könnyen jó eredményt hozna, hiszen csak néhány tő van belőle. Védett növényfajok közül 8 tő árlevelű lent (*Linum tenuifolium*) jegyeztünk fel.

Az árlevelű lennek (mint fentebb említettük) volt már adata ebből a kvadrátból. A szintén megtalált zászlós csüdfű (*Astragalus onobrychis*) erre a kvadrátra új, csak a szomszédos (7884.2) kvadrátból közölték Csiky és munkatársai (1999), a már említett *Chamaecytisus virescens* és *Thymelaea passerina* szintén. A rekenyő (*Rapistrum perenne*) is új erre a flóratérképezési hálószeremre, legközelebb a 7884.3-ból ismert ([http1](http://)).

A vizsgált területeket alapul véve fajszáma magas, azonban ezen belül kiugróan magas a gyomnövények és a zavarástűrók aránya, míg alacsony az állományalkotóké és a kísérőfajoké. A körülbelül 30–35 éve felhagyott szőlők helyén ma a szukcessziós folyamatok azon fázisa zajlik, melyben a degradációt jelző taxonok túlsúlyban. 3-as természetességű, köves talajú lejtősztyep (ÁNÉR2011: H3a). Kezelése a már elért állapot fenntartásán túl az élőhelyet alkotó természetes növényzet erősítése a gyomok, inváziós fajok, zavarástűrók rovására. Cserjésedéstől egyelőre nem kell tartani, a vaddisznók általi zavarás viszont problémát jelent.

4. számú terület: Karancsberény, zártkert

Jellegre, fajkészletre is a többi mintaterülettől eltérő vonásokat mutat. Jelenlegi tulajdonosa közel 20 éve gondozza: juh- és szarvasmarha-legelőként, kaszálóként hasznosítja, noha korábban építési telekként vásárolta. Szőlős múltja korántsem nyúl vissza olyan régre, mint a többi vizsgált területé. Ez a szőlőparcella tulajdonképpen szőlőskert jellegű, elhelyezkedését és nagyságát tekintve is. Mivel a rendelkezésre álló katonai térképek nem utaltak szőlő jelenlétére az akkori időkben, az ilyen irányú hasznosítása csak a 20. század közepére datálható.

Botanikai felméréseink alapján is ez látszik igazolódni: a természetességi mutatókat elemezve ennek az élőhelyfoltnak még nem állt rendelkezésére elegendő idő, hogy regenerálódjon a kapálásos művelés után. Mindezek mellett 3 védett fajt találtunk: budai imola (*Centaurea sadleriana*) 3 tő, réti szegfű (*Dianthus deltoides*) 58 tő és nyúlánk sárma (*Ornithogalum brevistylum*) 87 tő. Állományalkotó a sudár rozsok (*Bromus erectus*) és a pusztai csenkesz (*Festuca rupicola*). Az *Ornithogalum brevistylum* (*O. pyramidale* szinonim néven is rákeresve) eddig nem volt ismert ebből a kvadrátból. Legközelebb a 7884.3-ból van publikált adata (Malatinszky et al. 2014). A *Centaurea*

sadleriana sem volt ismert ebből a kvadrátból, legközelebbi adata a 7883.4-ből van (Harmos K., országos flóratérképezési program – [http1](#)). A *Dianthus deltoides* ismert (Csiky J., országos flóratérképezési program – [http1](#)).

Az egykori szőlők friss hajtásai több helyen megtalálhatók. A terület gyakrabban legeltetett/kaszált déli fele vizsgálataink idején még lassabban nyeri vissza természeteshoz közeli állapotát, mint az elkerített részen túli, északi dombtető szinte érintetlennek tűnő gyepjei. Természetességet és zavarást jelző fajai jelenleg egyforma arányban vannak jelen. A két részt összességében tekintve 3-as természetességű, típusa kevert, a köves talajú lejtősztyepek (ÁNÉR2011: H3a) és a veres csenkeszes rétek (ÁNÉR2011: E2) elemei jellemzik. Kezelését, fenntartását a továbbiakban is a megszokott módon érdemes folytatni. Az elkerített részen ugyan nincs cserje, de az északi felén a kökény (*Prunus spinosa*) visszaszorítására figyelmet kell fordítani, ugyanis ennek környékbeli, erőteljes térhódítása rövid időn belül teljesen elnyomhatja a nyúlánk sármában (*Ornithogalum brevistylum*), réti szegfűben (*Dianthus deltoides*) bővelkedő élőhelyfoltot.

Következtetések és javaslatok

Nógrád megyén belül a Karancs hegy környéke napjainkban már nem számít szőlőtermelő vidéknek, ahogyan ezt a statisztikai jelentések is igazolják. A nógrádi felhagyott szőlőkről készült korábbi publikációkban (Dedák és Sulyán 2013, Malatinszky és Mravcsik 2013) olyan települések határában végzett felmérések szerepelnek, melyek nevéhez egykor szorosan kapcsolódott a szőlőművelés. Adatgyűjtésünk során meglepetten tapasztaltuk, hogy ezen ágazat pl. Pásztó környékén a mai napig hoz bortermelési adatokat. A megye délibb részein tevékenyen működik a hegyközség intézményrendszere, míg az általunk vizsgált térségben már nem, hiszen nincsenek szőlőhegyek vagy külterületi szőlőparcellák, csak a kiskertekben találunk néhány tövet. Kutatásaink során ennek oka is kiderült. A terület hőmérsékleti viszonyait és éves hőösszegét, domborzatát, és részben ezáltal is a napsütéses órák számát tekintve már körülhatárolható a mezőgazdaság szinte minden területére kedvezőtlen hatással bíró adottság: a meredek lejtők, a hegyekről, domboldalokról lezúduló, olykor jelentős mennyiségű csapadék eróziós munkája és a hazai viszonylatban hűvösnek számító klíma miatt nem kedveznek az ökológiai adottságok a szőlészetnek. A két falu határában volt azonban olyan terület, amelynek minden adottsága megfelelőnek bizonyult az efféle gazdálkodáshoz (pl. 2. számú terület) és rövidebb ideig egyéb alkalmasnak tűnő parcellákon is eredményesen termesztettek szőlőt (pl. 1. és 4. számú terület).

Összességében elmondható azonban, hogy ez a térség addig foglalkozott szőlővel, amíg nem lett elérhető viszonylag könnyen és jóval olcsóbban a nagy borvidékek bora. A 19. század végéig mondhatók jelentősnek a telepített területek, majd a filoxeravész követően hanyatlásnak indult a környék szőlőművelő kultúrája. A helyi lakosok elmondása szerint sem a megtermelt szőlő minősége, sem a mennyisége nem jelentett akkora motivációt a földek mindenkori birtokosainak, hogy a korábbi területeket

változatlanul hasznosítsák. Oka a fent leírtakban keresendő, ekkorra a piacot ellátták a környező települések és a szomszédos megyék kedvezőbb adottságú gazdasági jó minőségű borral. Így a 20. századot már szinte szőlős nélkül kezdte a két község. Voltak még ezt követően próbálkozások a borászat felélesztésére (pl. tsz-idők), de ezek sorra elbuktak. A vizsgált területeket más-más időkben hagyták fel, ennek megfelelően eltérő szukcessziós stádiumban találtak a növényzetet.

A felhagyott területek további kezelésére vonatkozó javaslatainkat két részre célszerű osztani. A magukra hagyott területeken megindult az özönfajok térnyerése és a cserjésedés. E területek olyan fekvésűek, vagy olyan lejtésűek, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények mellett nem várható ismételt hasznosításba vételük, vagy akár csak karbantartásuk, legfeljebb célzott támogatásokkal. Ezzel szemben azokon a parcellákon, ahol a felhagyást követően nem maradt el a kezelés, elsősorban a legeltetésnek köszönhetően nem terjedtek el az inváziós fajok és/vagy a cserjék, megőrizve a gyepek sokszínűségét. Fontos leszögezni, hogy a túllegettetést kerülni kell, annak negatív hatásai szembeűnők a karancslapujtói Öreg-hegy korábban szőlővel nem borított részén. A korábban készült nógrádi szőlőhegyi florisztikai adatközléseket (Malatinszky et al. 2014, Mravcsik et al. 2009) ismerve több különlegesség, védett faj előkerülését vártuk. Hiányuk vélhetően a táji szintű élőhelyszerkezetből adódik: a nagyarányú erdősültségből és a hűvösebb, csapadékosabb éghajlatból fakadóan az erdőssztyep élőhelyek egymástól távolabb esnek, szigetszerűek, emiatt a szőlőművelés felhagyása után a propagulumok nehezebben kerülnek ide. Felmerült annak lehetősége is, hogy bizonyos fajok fellelhetőségének északi határvonala fölé esnek az általunk vizsgált parcellák, de a rendelkezésre álló adatok (Beránek 2008, Csiky 2004, Csiky et al. 1999, [http1](http://)) alapján ezt a lehetőséget elvetettük. A talált védett növények fajszáma ugyan nem számottevő, de a területek nagyságához viszonyított egyedszámok alapján értékesnek mondhatók a lehatárolt részek (2. táblázat).

2. táblázat Védett növényfajok tőszámai területenként
Table 2. Number of protected plant specimens in each study area

Magyar név	Tudományos név	Területek/tőszám						
		Karancsberény, zártkert	Karancsberény, Kerekdomb I.	Karancsberény, Kerekdomb II.	Karancsberény, Kerekdomb III.	Karancsberény, Kerekdomb IV.	Karancsberény, Ördög- orom	Karancslapujtó, Nyíresberek-pusztja
Árlevelű len	<i>Linum tenuifolium</i>		15		9	86	8	248
Borzas len	<i>Linum hirsutum</i>					16		
Budai imola	<i>Centaurea sadleriana</i>	3						
Nyúlánk sárma	<i>Ornithogalum brevistylum</i>	87						
Réti szegfű	<i>Dianthus deltooides</i>	58						
Szürkés ördögzem	<i>Scabiosa canescens</i>							850
Tavaszi hérics	<i>Adonis vernalis</i>		50	10	15			

Összességében megállapítható, hogy a táj- és tájhasználat-történeti változásokkal szoros kapcsolatban álló növényzeti átalakulások lehetővé tették ritka növényfajok megtelepedését, illetve fennmaradását a vizsgált két település szőlőhegyein, még ha csekélyebb faj- és egyedszámban is, mint a tágabb környezet hasonló múltú élőhelyfoltjain. Megőrzésük érdekében időszerű feladat a természetvédelmi kezelés megkezdése a jelzett foltokon.

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük a helyi lakosok – Szűcs Vince, Szűcs Vincéné (Karancsberény), Tózsér Jánosné, Novák Györgyné, Novák György (Karancslapujtó) szóbeli adatközléseit, Szűcs Vincének és Novák Györgynek a területek helyszíni bemutatását is. A 4. számú terület tulajdonosának, Szűcsné Fodor Cecéliának köszönjük, hogy többször is bejárást biztosított a kertjébe, így ezen az egykori szőlőhegyen is elvégezhetjük a vizsgálatokat. Köszönjük a Bükki Nemzeti Park Igazgatóság munkatársainak, Stoszek Krisztinának, Bócsó Anitának, Lantos Istvánnak, hogy a náluk hozzáférhető szakmai anyagot (kiadványok, térképek, egyéb információk) rendelkezésünkre bocsátották. A szakirodalmi háttérhez való hozzáférést segítette a salgótarjáni Balassi Bálint Megyei Könyvtár munkatársa, Szűcs Margit és a Nógrád Megyei Levéltárban dolgozó Galcsik Zsolt. A terepi bejárások alkalmával segítségünkre volt továbbá dr. Morvay György.

Irodalom

- Bartha D., Király G. (szerk.) 2015: Magyarország edényes növényfajainak elterjedési atlasza. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron. p. 329.
- Beránek Á. 2008: Adatok a Heves-Borsodi-dombság és az Upponyi-hegyhát flórájához II. *Kitaibelia* 13(1): 34–45.
- Bölöni J., Molnár Zs., Kun A. (szerk.) 2011: Magyarország élőhelyei. MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót. p. 441.
- Csiky J. (2004): A Karancs, a Medves-vidék és a Cerová vrchovina (Nógrád-Gömöri bazaltvidék) flóra- és vegetációtérképezése. Szerzői kiadás, Pécs. p. 451.
- Csiky J., Sulyok J., Schmotzer A. 1999: Adatok a Salgótarján körüli oligocén kori homokkő flórájához. *Kitaibelia* 4(1): 55–63.
- Csorba P., Ádám Sz., Bartos-Elekes Zs., Bata T., Bede-Fazekas Á., Czúcz B., Csima P., Csüllög G., Fodor N., Frisnyák S., Horváth G., Illés G., Kiss G., Kocsis K., Kollányi L., Konkoly-Gyuró É., Lepesi N., Lóczy D., Malatinszky Á., Mezősi G., Mikesy G., Molnár Zs., Pásztor L., Somodi I., Szegedi S., Szilassi P., Tamás L., Tirázi Á., Vasvári M. (2018): Tájak. In: Kocsis K. (szerk.): Magyarország Nemzeti Atlasza 2. kötet. Természeti környezet. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest. pp. 112–129.
- Dedák D., Sulyán P.G. 2013: Felhagyott szőlők tájtörténeti és botanikai vizsgálata a Kelet-Cserhátban. *Természetföldrajzi Közlemények a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből* 2(2): 23–33.
- Dövényi Z. (szerk.) 2010: Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. pp. 699–702.
- Király G. (szerk.) 2009: Új magyar fűvészkönyv. Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvaló. p. 616.
- Kiss G., Baráz Cs., Gaálóvá K., Judik B. (szerk.) 2007: A Karancs–Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi körzet – Nógrád és Gömör határán. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság, Eger. p. 382.
- Malatinszky Á., Mravcsik Z. 2013: Az Északi-Cserhát szőlőhegyeinek tájtörténete és természetvédelmi jelentősége. In: Muskovics A.A. (szerk.): Borkultúra és társadalom, visszatekintve a 21. századi Magyarországról. Agroinform Kiadó, Budapest. pp. 215–223.
- Malatinszky Á., Mravcsik Z., Dedák D. 2014: Florisztikai adatok a Cserhát felhagyott szőlőiből. *Kitaibelia* 19(2): 260–266.
- Mravcsik Z., Harnos K., Malatinszky Á. 2009: Felhagyott szőlők botanikai és tájtörténeti vizsgálatai az Északi-Cserhátban. *Tájökológiai Lapok* 7(2): 477–478.
- Schneider M. (szerk.) 1971: Dézsma és robot. A jobbágyság helyzete a XVII. század végén a mai Nógrád megye területén. In: Adatok és források a Nógrád megyei levéltárból. Nógrád megyei levéltár és a Magyar Történelmi Társulat Nógrád megyei csoportja, Salgótarján. p. 29.
- Schneider M. (szerk.) 1973: A török után. Az 1715. évi országos összeírás adatai a mai Nógrád megye községeiről. In: Adatok és források a Nógrád megyei levéltárból. Nógrád megyei levéltár és a Magyar Történelmi Társulat Nógrád megyei csoportja, Salgótarján. p. 27.
- Shvoy M. 2006: Nógrád megye leírása (1874-1875). Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján. pp. 39–40, 51.
- Simon T. 2000: A magyarországi edényes flóra határozója. Tankönyvkiadó, Budapest. p. 976.
- Számel R. 2022: Botanikai és tájhasználat-történeti kutatások Balaton-felvidéki felhagyott szőlőkben. *Tájökológiai Lapok* 20(Suppl.1): 161–187. DOI: [10.56617/tl.3153](https://doi.org/10.56617/tl.3153)
- Vojtkó A. 2010: Növényzet. In: Dövényi Z. (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere. Karancs. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. pp. 700–701.
- http1: <http://floraatlasz.uni-sopron.hu/> (2020. augusztus)
- http2: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_omn024b.html (2020. augusztus)

LANDSCAPE-USE HISTORY AND VEGETATION OF ABANDONED VINEYARDS IN THE KARANCS VALLEY, HUNGARY

Á. MALATINSZKY, E. NOVÁK

Hungarian University of Agriculture and Life Sciences, Department of Nature Conservation and Landscape Management, 2100 Gödöllő, Páter K. 1., email: malatinszky.akos@uni-mate.hu

KEYWORDS: grape production, historical map, landscape management, naturalness, protected plant species, wine production

Numerous recent studies have focused on botanical values and their relations with habitat conditions in light of landscape-use history. In the northernmost part of Nógrád County (Hungary), however, there has been no such kind of research, contrary to the southern areas of this county. Our aim was to explore the one-time vineyards of Karancsberény and Karancslapujtő villages in the northernmost part of Nógrád County, as well as to get to know the history of their landscape use, register the occurrences of protected and rare plants, and explore the condition of the habitats under succession after abandonment. Field investigations were done during the vegetation period of 2019 and 2020., in altogether 8 vineyard territories. We made a list of the vascular plants and the number of specimens in the case of protected plant species. We compiled landscape-use history information from various sources, such as historical and recent maps, statistics, literature sources, interviews with old local inhabitants, etc. The succession processes since the abandonment resulted in habitat patches with high natural value. Based on the nature conservation indicator values of vascular plants after Simon (based on the Ellenberg system), the ratio of species that refer to natural conditions overrides the rate of degradation-tolerant species everywhere, except for one area. There are almost no invasive alien species in the studied sites, except for a couple of specimens. The occurrence of seven protected (*Adonis vernalis*, *Centaurea sadleriana*, *Dianthus deltoides*, *Linum hirsutum*, *L. tenuifolium*, *Ornithogalum brevistylum*, *Scabiosa canescens*) and two other rare species (*Chamaecytisus virescens*, *Thymelaea passerina*) has to be emphasized. The current land management (grazing, and mowing in one site) helps the preservation of their values, but scrub encroachment dominates several parcels in lack of management, leading to the disappearance of some rare species.